

הסוגיא העשירית – 'מזונות' (לו ע"ב – לו ע"א)

1. גופא, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות.
2. ואיתמר נמי, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שהוא מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות.
3. וצריכא. דאי אשמעינן כל שהוא – הוה אמינא משום דאיתיה בעיניה, אבל על ידי תערובות – לא, קא משמע לן, כל שיש בו.
4. ואי אשמעינן כל שיש בו, הוה אמינא כל שיש בו חמשת המינים – אין, אבל אורז ודוחן – לא, משום דעל ידי תערובת; אבל איתיה בעיניה – נימא אפילו אורז ודוחן נמי מברכין עליו בורא מיני מזונות. קמשמע לן: כל שהוא מחמשת המינים הוא דמברכין עליו בורא מיני מזונות; לאפוקי אורז ודוחן, דאפילו איתיה בעיניה – לא מברכין בורא מיני מזונות.
5. ואורז [ודוחן] לא מברכין בורא מיני מזונות? והתניא: הביאו לפניו פת אורז ופת דוחן – מברך עליו תחלה וסוף כמעשה קדרה;
6. וגבי מעשה קדרה תניא: בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש!
7. כמעשה קדרה, ולא כמעשה קדרה; כמעשה קדרה – דמברכין עליו תחלה וסוף; ולא כמעשה קדרה, דאילו כמעשה קדרה – בתחלה בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש, ואילו הכא, בתחלה מברך עליו שהכל נהיה בדברו, ולבסוף בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת.
8. ואורז לאו מעשה קדרה הוא? והתניא, אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טרגיס, סולת, זריז, וערסן, ואורז!
9. הא מני – רבי יוחנן בן נורי היא; דתניא, רבי יוחנן בן נורי אומר: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חמוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח; אבל רבנן לא.
10. ורבנן לא? והתניא: הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה; טחנה אפאה ובשלה, בזמן שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה המוציא לחם מן הארץ ולבסוף מברך עליה שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש; הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה; טחנו אפאו ובשלו, אף על פי שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש. מני? אילימא רבי יוחנן בן נורי היא, דאמר אורז מין דגן הוא – המוציא לחם מן הארץ ושלש ברכות בעי ברוכי! אלא לאו – רבנן היא, ותיובתא דרב ושמואל!
11. תיובתא.
- א. שתי מימרות דומות של רב ושמואל
- ב. צריכותא
- ג. קושיא נגד רב ושמואל מברייתא, ותירוץ
- ד. שני ערעורים על התירוץ שבחלק ג; הערעור השני מתקבל ומכריע את חקף נגד רב ושמואל
- ה. קושיא מכרעת נגד רב ושמואל

מסורת התלמוד

[1] רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות. לעיל, לו ע"ב (סוגיא ט, "דייסא", פיסקא 3); להלן לו ע"ב (סוגיא יג, "ריהטא", פיסקא 2). [2] רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שהוא מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות. השוו לעיל, לה ע"ב (סוגיא ג, "יין", פיסקא 7), עירובין ל ע"א; השוו להלן מד ע"א (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", פיסקא 4). [5] הביאו לפנינו פת אורז ופת דוחן – מברך עליו תחלה וסוף כמעשה קדרה. השוו להלן, פיסקא 10. [6] וגבי מעשה קדרה תניא: בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש. השוו להלן מד ע"א (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", פיסקא 4); ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב ("רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא: כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינין או' עליו בורא מיני מזונות ומברך לאחריה ברכה אחת מעין שלש"). [7] השוו להלן, פיסקא 10; להלן, לו ע"ב (סוגיא יב, "אורז", פיסקא 4); תוספתא ברכות ד ז. [8] אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טרגיס, סולת, זריז וערסן ואורז. השוו ירושלמי נדרים ו ב, לט ע"ג; סוטה ב א, יז ע"ד; בבלי מועד קטן יג ע"ב. [9] רבי יוחנן בן נורי אומר: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חמוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח; אבל רבנן לא. בבלי פסחים לה ע"א; קיד ע"ב, וראו תוספתא חלה א א; פסחים ב יז; ירושלמי חלה א א, נו ע"א-ע"ב; פסחים ב ד, כט ע"ב. [10] והתניא: הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה; טחנה אפאה ובשלה... הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה; טחנו אפאו ובשלו... בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש. תוספתא ברכות ד ו-ז, טו; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב.

רש"י

קא משמע לן כל שהוא דאף על גב דכולהו מחד מינא, בעינן דליהוי מחמשת המינין, ואי לא, לא מברכין עליה בורא מיני מזונות. אורז מי"ל. דוחן פנ"ץ. כמעשה קדרה ברכה שמברכין על מעשה קדרה של חמשת מינין. ברכה אחת מעין שלוש בשלהי פרקין (מד א) מפרש לה על המחיה כו'. ואורז לאו מעשה קדרה דקא מפקת ליה מכלל מעשה קדרה לברכה אחרת. אלו הן מעשה קדרה לענין ברכה. חילקא טרגיס זריז וערסן מפרש להו במועד קטן (פ"ב יג ב). חילקא חטי דמתברי באסיתא חדא לתרתיה. טרגיס חדא לתלת. זריז חדא לארבע. ערסן חדא לחמש. הא מני הך מתניתא דקתני אורז כמעשה קדרה, רבי יוחנן בן נורי. הכי גרסינן, אבל רבנן לא ורבנן לא והתניא כו' ולא גרסינן והלכתא, ומהלכות גדולות הוא. הכוסס כמות שהיא. אפאה ובשלה לאחר שאפאה בתנור ועשאה לחם, חזר ובשלה במים. שהפרוסות קיימות שלא נמוחו בבשולן. ברכה אחת מעין שלש על המחיה ועל הכלכלה, ובשלהי פרקין (מד א) מפרש לה. אלא לאו רבנן היא וקתני בורא מיני מזונות, ותיובתא דרב ושמואל.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

סוגיא זו עוסקת ברובה בברכה על האורז, מין שאינו נכלל בחמשת מיני הדגן. לפי הסוגיא, רב ושמואל קשרו פעמיים בין ברכת "בורא מיני מזונות" לבין חמשת מיני הדגן: פעם קבעו שמברכים "בורא מיני מזונות" על מאכלים שיש בהם מחמשת מיני הדגן [1], ופעם קבעו שמברכים ברכה זו על מאכלים שהם מחמשת מיני הדגן [2]. בעל הגמרא מסביר את הכפילות כך: תחילה קבעו שיש לברך ברכה זו על מאכלים המכילים כמות כל שהיא של חמשת מיני הדגן ("על ידי תערובת") [3], אך עדיין אפשר היה להבין מתוך דברים אלו שמברכים "בורא מיני מזונות" גם על מינים אחרים, כגון אורז ודוחן, כשהם בעינם. לכן הקפידו רב ושמואל לציין גם שמברכים ברכה זו על חמשת המינים דווקא [4]. נמצא שלפי רב ושמואל אין מברכים "בורא מיני מזונות" על אורז או על מאכלים העשויים מאורז.

אך מכמה ברייתות משתמע שמברכים "בורא מיני מזונות" על אורז או פת אורז [5-6, 8, 10]. בעל הגמרא מתמודד עם המקורות התנאיים הללו בדרכים שונות: הוא קובע שאחת מן הברייתות הללו ניתנת לפרשנות גם אליבא דרב ושמואל [7], ואת השנייה הוא מעמיד כרבי יוחנן בן נורי שסבר שאורז מין דגן הוא [9]. אך הקושיא מן הברייתא האחרונה [10] עומדת בעינה, והדיוק מדברי רב ושמואל שלפיו אין מברכים "בורא מיני מזונות" על אורז ועל מאכלים העשויים מאורז נדחה [11]; לפי הברייתא המובאת בפיסקא [10] ומסקנת הסוגיא, מברכים "בורא מיני מזונות" על אורז ש"טחנו אפאו ובישלו".¹

מימרות רב ושמואל

הסוגיא נסבה, אפוא, לא על עיקרי התכנים של מימרות רב ושמואל, בעניין חמשת מיני הדגן, אלא על הדיוק שמדייק בעל הגמרא מכפל המימרות של רב ושמואל בסוגיא שלפיו ניתן ללמוד מבין שתיהן שאין מברכים על האורז "בורא מיני מזונות" כלל: לא כשהוא בעינו ולא כשהוא חלק מתערובת. דיוק זה של בעל הגמרא שלנו בא לידי ביטוי מפורש במימרא נוספת של רב ושמואל, המובאת בבבלי עירובין ל ע"א: "אין מברכין בורא מיני מזונות אלא בחמשת המינין בלבד", ומעירובין הובאו הדברים גם לעיל, לה ע"ב (סוגיא ג, "יין", פיסקא [7]). כפי שטענו לעיל, בדיון בסוגיא ג,² מסתבר שהמימרא ההיא אינה אלא פרפרזה של המימרות המובאות כאן הלוקחת בחשבון כבר את הדיוק של בעל הגמרא שלנו: לא זו בלבד שמברכים "בורא מיני מזונות" על חמשת המינים כשהם בעין או בתערובת, אלא שאין מברכים ברכה זו אלא עליהם, ולא על אורז או דוחן, וכפי שמדייק בעל הגמרא שלנו מכפל המימרות.

המימרא בעירובין ובסוגיא ג לעיל, אפוא, אינה של רב ושמואל עצמו. ונראה שגם המימרות שבראש הסוגיא שלנו לא יצאו כלשונן ממש מפי רב ומפי שמואל כאחד, על אף הדיוק שמדייק בעל הגמרא שלנו מבין שתיהן. מן הסתם גם במקרים אחרים של "רב ושמואל דאמרי תרויהו" לא ניסחו שני האמוראים את הדברים באותן מילים בדיוק: מימרות האמוראים בכלל עברו תהליך של ניסוח, תמצות וסגנון לפני שיבוצן בסוגיא התלמודית,³ וכל שכן כשמימרא מיוחסת לשני אמוראים יחד. ואם נשתמרו בידינו שני ניסוחים של אותו רעיון, הדעת נותנת שאלו אינן מלאכת מחשבת המשותפת לשני האמוראים, וממילא לא התכוונו שניהם להעביר בהכרח את המסרים שמייחס להם בעל הגמרא שלנו בצריכותא שלו: שאין מברכים על האורז "בורא מיני מזונות" בין כשהוא בעין בין כשאיננו בעין, ומברכים "בורא מיני מזונות" על חמשת המינים בין כשהם בעין בין כשאינם בעין.

1 "תיובתא דרב ושמואל! תיובתא" היינו דחייה מוחלטת של עמדת רב ושמואל בכל הקשור לברכה על האורז לטובת הברייתא, שלא כדברי י' פליקס, "האורז בספרות חז"ל", בר אילן א (תשכ"ג), עמ' 184: "שאלת הברכה על פת אורז נשארת בגמרא פתוחה (ב'תיובתא)".

2 ראו לעיל, הדיון בסוגיא ג, "יין", עיוני הפירוש לפיסקאות [7-8].

3 ראו ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, כרך הנוסח (לעיל, סוגיא ט הערה 15), עמ' 9-13, וציונים שם בעמ' 9 הערה 20.

זאת ועוד: המימרא השנייה של רב ושמואל, "כל שהוא מחמשת המינין מברכים עליו בורא מיני מזונות" [2], הנה למעשה חצייה הראשון של מימרא המיוחסת להלן, מד ע"א (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", פיסקא [6]) לאמוראים אחרים: "אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא: כל שהוא מחמשת המינין – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש". אם רבי חנינא אמר "כל שהוא מחמשת המינין בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות", נראה שאין המדובר במימרא של רב ושמואל דווקא. לכל היותר מדובר בהלכה רווחת המשותפת להם ולאמוראי ארץ ישראל.⁴

ולא עוד אלא שישנם גם כמה קשיים בייחוס ההלכה הראשונה, שלפיה מברכים "בורא מיני מזונות" על "כל שיש בו מחמשת מיני דגן" אף כשהדגן הוא המרכיב הטפל בתערובת, לרב ושמואל גם יחד:

1. כפי שראינו בסוגיא הקודמת⁵ נחלקו בהלכה זו רב יהודה ורב כהנא, כשרב כהנא מאמץ את עמדת רב ושמואל כפי שהיא מנוסחת כאן, ורב יהודה חולק עליה. קשה להניח שרב יהודה חלק על שני רבותיו המובהקים בעניין זה. הדעת נותנת שהוא לא שמע שרב ושמואל סבורים שניהם שיש לברך "בורא מיני מזונות" על מאכל שמיעוטו דגן; כלומר: לדעתו רב ושמואל, או לפחות אחד מהם, סבור שמברכים "בורא מיני מזונות" על "כל שהוא מחמשת המינים" אבל לא על "כל שיש בו מחמשת המינים".

2. מדברי רבא להלן, לז ע"ב (סוגיא יג, "ריהטא", פיסקא [1]), עולה שרבא פסק אף הוא נגד ההלכה המשותפת לרב ושמואל, וקבע שהברכה על ריהטא, תערובת של קמח ודבש, תלויה בכמות היחסית של קמח ודבש: אם רובו דבש ברכתו "שהכל", ואם רובו קמח ברכתו "בורא מיני מזונות". אמנם בדפוס ובמקצת כתבי היד חזר בו רבא כששמע על המימרא המשותפת לרב ושמואל שבסוגיא שלנו שלפיה "כל שיש בו" מחמשת המינים ברכתו "בורא מיני מזונות", אך לפי עדים אחרים בעל הגמרא הוא שדוחה את דעת רבא על סמך מימרת רב ושמואל בלשון "ולא היא".⁶ בין כך ובין כך, מתברר שאף רבא לא הכיר את המימרא המשותפת לרב ושמואל, לפחות בתחילה.

3. נחלקו רב ושמואל להלן, לח ע"א (סוגיא יז, "שתיתא", פיסקא [1]) בעניין הברכה על השתיתא, קמח העשוי מקלי של חיטה או שעורה ומהול במים או בחומץ: "שתיתא, רב אמר: שהכל נהיה בדברו, ושמואל אמר: בורא מיני מזונות". רב חסדא אמנם מסביר שם שלא נחלקו רב ושמואל בעניין זה, אלא רב התכוון לשתיתא דלילה המשמשת לרפואה ואילו שמואל התכוון לשתיתא עבה המשמשת לאכילה, וזאת בהתאם לנאמר בסוגיא שלנו שרב ושמואל לא נחלקו בעניין הברכה על תערובות שיש בהן קמח, וכל שיש בו מחמשת המינים ומשמש לאכילה מברכים עליו "בורא מיני מזונות". דברי רב חסדא בסוגיא היא דומים לדברי רב יוסף בסוגיא הקודמת, "דייסא": רב יוסף הכריע שהברכה על דייסא או חביץ קדרה המהולים בדבש היא "בורא מיני מזונות" בין כשרובם דגן בין כשרובם דבש, בעקבות ההלכה המיוחסת בסוגיא שלנו לרב ושמואל. ברם האוקימתא של רב חסדא בקשר לשתיתא אינה מוכחת מדברי רב ושמואל עצמם, וברור שמי שניסח את דברי רב ושמואל בסוגיא היא בסגנון של מחלוקת, "שתיתא, רב אמר... ושמואל אמר...", סבר ששניהם עוסקים בשתיתא סתם, וכפי שיתברר להלן, בדיון בסוגיא היא, שתיתא סתם בבבלי היינו שתיתא רכה דווקא.⁷ נמצא שהמסורת שלפיה רב ושמואל סברו שניהם שמברכים "בורא מיני מזונות" על כל שיש בו מחמשת המינים אינה נחלת הכלל.

4 בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, הניסוח של ההלכה הזאת הוא "רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא: כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינין או עליו בורא מיני מזונות ומברך לאחריה ברכה אחת מעין שלש", ואם כן הדבר, הרי ש"כל שהוא מחמשת המינין" לאו דווקא. נמצא שהמימרא עברה גלגולי תוכן, סגנון וייחוס, וראו להלן בסוף מדור זה.

5 ראו לעיל, הדיון בסוגיא ט, "דייסא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

6 ראו פירוט עדות הנוסח ודיון להלן, הדיון בסוגיא יג, "ריהטא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

7 ראו להלן, הדיון בסוגיא יז, "שתיתא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה". גם לפי הירושלמי ברכות ו ע"א, י ע"א-ע"ב, הברכה על שתיתא סתם היא "שהכל", ולא רק כשהיא משמשת לרפואה: "אמר רב הונא: הדא שתיתא והדא מורתא שחיקתא [= מור שחוק] אומר עליו שהכל נהיה בדברו".

מן העדויות הללו עולה שרב ושמואל היו תמימי דעים בשאלת הברכה על "כל שהוא מחמשת המינים", וכמו אמוראי ארץ ישראל רבי יעקב בר אידי ורבי חנינא סברו גם הם שעל מאכלים העשויים מחמשת המינים מברכים "בורא מיני מזונות". ברם נחלקו רב ושמואל בשאלת הברכה על מאכלים שיש בהם קמח מחמשת המינים אך המרכיב העיקרי שבהם הוא דבר אחר, כגון שתיתא: שמואל סבר שגם על כגון אלו מברכים "בורא מיני מזונות" אך רב סבר שדין הקמח כשהוא טפל כדין שאר המאכלים הטפלים, ומברכים על המרכיב שהוא העיקר והרוב, כגון חומץ במקרה של שתיתא. כיוצא בזה נחלקו רב כהנא ורב נחמן בסוגיא ט, "דייסא", לעיל לו ע"ב, בחביץ קדרה ודייסא כעין חביץ קדרה, דהיינו תערובות של פירורי לחם ודבש או חיטה גרוסה ודבש, שבו הדבש עיקר: לדעת רב כהנא מברכים על מאכלים אלו "בורא מיני מזונות" בגלל מיעוט הדגן שבהם, כשיטת שמואל בעניין השתיתא, בעוד שלפי רב נחמן מברכים עליהם "שהכל נהיה בדברו", כשיטת רב בעניין השתיתא. אף רבא סבר כרב בעניין זה, וקבע שיש לברך על ריהטא בהתאם לכמות הדבש והקמח שבה.

חמשת מיני דגן

נראה, אפוא, שבניגוד לנאמר בסוגיא שלנו נחלקו רב ושמואל בשאלת הברכה על מאכלים שיש בהם מיעוט קמח: לרב בסוגיא יז להלן ברכתם "שהכל נהיה בדברו", וכן פסקו רב הונא בירושלמי ברכות ו א, י ע"א-ע"ב, רב נחמן בסוגיא ט לעיל ורבא בסוגיא יג להלן. לשמואל בסוגיא יז להלן ברכתם "בורא מיני מזונות",⁸ וכן פסקו רב כהנא בסוגיא ט לעיל, רב יוסף בסוגיא ט לעיל ורב חסדא בסוגיא יז להלן. רב יוסף ורב חסדא אף הרחיקו לכת וקבעו שגם רב אינו חולק על שמואל בעניין זה, ולמעשה הטו את פסקי ההלכה לטובת השיטה שלפיה מברכים "בורא מיני מזונות" לא רק על "כל שהוא מחמשת המינים" אלא גם על "כל שיש בו מחמשת המינים". ואפשר שאף רב כהנא, שפסק נגד רבו רב בנושא זה, אף הוא סבור היה שרב ושמואל תמימי דעים היו בנושא זה.

מזה ראה שמואל לקבוע ברכת "בורא מיני מזונות" על מוצרים המכילים אפילו מיעוט של קמח? ומזה ראו רב יוסף ורב חסדא, ואולי גם רב כהנא, להכריע שאף רב סבר כשמואל בכגון זה, בניגוד לפשוטם של דבריו בעניין השתיתא?

דומה שיסוד השיטה של שמואל במשנה ה בפירקין:

ברך על הפת, פטר את הפרפרת;

על הפרפרת, לא פטר את הפת.

בית שמאי אומרים: אף לא מעשה קדרה.

8 בהלכה הארץ-ישראלית מצאנו הלכה דומה בקשר לשבעת המינים: לפי ההלכה הארץ-ישראלית דין הקדימה של שבעת המינים פירושו שמברכים עליהם, ולא על מה שנאכל יחד אתם, אף כשהם טפלים מבחינה כמותית. במשנה ד להלן שנינו: "היו לפניו מינין הרבה, רבי יהודה אומר: אם יש ביניהן מין שבעה – עליו הוא מברך; וחכמים אומרים: מברך על איזה מהן שירצה". בעל יפה עיניים (ד"ה כל שהוא עיקר, ברכות לה ע"ב) הראה שלפי הירושלמי ברכות ו ד, י ע"ג, כל שיש בו משבעת המינים נחשב לפי רבי יהודה עיקר לגבי דבר שאינו משבעת המינים. וזאת בניגוד לבבלי, להלן סוגיא לא, "מינין הרבה", מא ע"א, המפרש שהמחלוקת שבמשנה אינה אלא כשאין אחד מהם טפל לשני. לפי זה, בהלכה הארץ-ישראלית פשיטא שמברכים על קמח חיטה או שעורה המהול בדברים אחרים אף כשהוא המיעוט, והחידוש של שמואל אינו אלא בהחלת הלכה זו גם על כוסמין, שיפון ושיבולת שועל. ברם חידוש זה נאמר בבבלי, ששם נהגו בשבעת המינים כשאר המאכלים לעניין עיקר וטפל, ואם כן הדבר, הרי שמדובר בחידוש "יש מאין".

לפי פשוטם של דברים נחלקו בית שמאי על הסיפא של המשנה, "על הפרפרת, לא פטר את הפת". לפי בית שמאי, ברכת "שהכל" או "בורא פרי האדמה" על הפרפראות אינה פוטרת מברכת "בורא מיני מזונות" על מעשה קדרה, ומכאן שלפי בית הלל ברכת "שהכל" או "בורא פרי האדמה" על הפרפרת אכן פוטרת מברכה על מעשה הקדרה, שהוא תבשיל של דגנים. נמצא שבסעודה שאין בה פת ניתן לברך "שהכל" או "בורא פרי האדמה" על הפרפראות כגון בשר או ירקות שהן עיקר, ומעשה הקדרה טפל להן, וכל שכן כשמברך על תבשיל אחד שהוא תערובת של קמח או דגנים ו"פרפראות", שברכת הפרפראות פוטרת את הקמח שבתבשיל.

אך לא כך פירשו את המשנה בירושלמי ברכות ו ה, י ע"ג. שם נאמר:

אמר ר' יוסי: דברי הכל היא בירך על הפת פטר את הפרפרת ואת מעשה קדירה, כדברי בית הלל. בית שמאי אומרי: לא פטר את מעשה קדירה. אבל אם בירך על הפרפרת תחילה, כל עמא מודוי דלא פטר את הפת ולא מעשה קדירה.

לפי פרשנות זו למשנה ה בפירקין נחלקו בית שמאי ובית הלל בשאלה אם ברכת "המוציא" פוטרת מברכה על מעשה הקדרה, אבל ברכת "שהכל" או "בורא פרי האדמה" על הפרפראות אינה פוטרת מברכת "המוציא" על הפת או מן הברכה שעל מעשה הקדרה, לא לבית שמאי ולא לבית הלל. בבבלי להלן, מב ע"ב (סוגיא לד, "מעשה קדרה") התלבטו אם דברי בית שמאי "אף לא מעשה קדרה" מוסבים על הרישא של המשנה, כפירוש האמורא רבי יוסי בירושלמי, או על הסיפא, כפשוטה של משנה:

איבעיא להו: בית שמאי ארישא פליגי, או דילמא אסיפא פליגי? דקאמר תנא קמא: ברך על הפת פטר את הפרפרת וכל שכן מעשה קדרה, ואתי בית שמאי למימר: לא מיבעיא פרפרת – דלא פטרה להו פת, אלא אפילו מעשה קדרה – נמי לא פטרה; או דילמא אסיפא פליגי, דקתני: ברך על הפרפרת לא פטר את הפת, פת הוא דלא פטר, אבל מעשה קדרה – פטר. ואתו בית שמאי למימר: ואפילו מעשה קדרה נמי לא פטר. תיקו.

הדעת נותנת שנחלקו רב ושמואל בשאלה זו: רב סבר שדברי בית שמאי מוסבים על הסיפא, כפשוטה של משנה, ולפי זה בית שמאי סבורים אמנם שברכת הפרפרת אינה פוטרת מעשה קדרה, אך בית הלל סבורים שדין מעשה קדרה כדין שאר המאכלים, ודגנים אינם נחשבים בהכרח "עיקר" לעומת פרפראות. והוא הדין בתערובת של דגנים ואוכלין אחרים המשמשים פרפראות, כגון דייסה ודבש או קמח, קליות וחומץ: עיקר וטפל נקבעים על פי רוב ומיעוט. לכן לדעת רב מברכים על השתיית "שהכל", שכן החומץ הוא העיקר וקמח הקליות טפל לו. שמואל, לעומת זאת, סבר שדברי בית שמאי במשנה מוסבים על הרישא, אך בית שמאי ובית הלל תמימי דעים הם שברכת הפרפראות אינה פוטרת לא את הפת ולא מעשה קדרה. הפרפראות נחשבות טפלות לדגנים בכל סעודה, בין אם הדגנים מוגשים בצורת מעשה קדרה בין אם הם מוגשים בצורת פת. כשם שהפת היא עיקר בכל סעודה, כך גם מעשה קדרה נחשב תמיד עיקר בסעודה שאין בה פת. והוא הדין במאכל אחד שיש בו תערובת של דגנים ומרכיבים אחרים, כגון שתיית שרובה חומץ ומיעוט קמח קליות: הדגן תמיד נחשב עיקר לעומת המרכיבים האחרים, והברכה על תערובת אלו היא תמיד "בורא מיני מזונות".

רב יוסף ורב חסדא ייחסו את הגישה השנייה גם לרב, וקבעו "רב ושמואל דאמרי תרויהו כל שיש בו מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות". דומה שקביעה זו יסודה בדמיון שבין שתי המימרות המובאות בראש הסוגיא שלנו. רב ושמואל שניהם אמרו "כל שהוא מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות", אך דברים דומים נאמרו גם על ידי אמוראי ארץ ישראל, ואף בביריתא המובאת בהמשך הסוגיא שלנו בעניין מעשה קדרה, ולכאורה אין בדברים הללו אפוא חידוש הלכתי גדול. אך שמואל אמר גם "כל שיש בו מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות", טענה יוצאת דופן בכללי עיקר וטפל. על קביעה זו חלק רב במקור, אך מכיוון שהמימרא המשותפת [2] לא נתפסה כחידוש גדול לעומת תורת התנאים ותורת ארץ ישראל,

החליפו בינה לבין המימרא הזוהה כמעט של שמואל שלא הייתה משותפת לשני האמוראים. ברבות הימים נמסרו, אפוא, שתי המימרות בשם רב ובשם שמואל "תרוייהו", ועמדות של אמוראי בבל בסוגיא ט לעיל, בסוגיא יג להלן ובסוגיא יז להלן שלא תאמו את הנאמר במימרות הללו נדחו הלכה למעשה.

ייחוס שתי המימרות לרב ושמואל על ידי רב יוסף ורב חסדא גרם לצריכותא שבראש הסוגיא שלנו [3-4], ולדיוק הנובע ממנה, שלפיה אין מברכים "בורא מיני מזונות" על האורז כלל, או בלשון הפרפרזה של מימרות רב ושמואל בבבלי עירובין ל ע"א ולעיל לה ע"ב (סוגיא ג, "יין", פיסקא [7]): "אין מברכים בורא מיני מזונות אלא על חמשת המינים בלבד". דיוק זה הפך לעיקר עניינו של בעל הסוגיא שלנו, והוא דחה את העמדה הזאת, שאותה ייחס לרב ושמואל, על סמך ברייתא מפורשת שלפיה מברכים "בורא מיני מזונות" גם על אורז ש"טחנו אפאו ובישלו" [10].

לתולדות הברכה "בורא מיני מזונות"

עיקר עניינו של בעל הגמרא שלנו הוא, כאמור, בברכה על האורז. אף על פי כן, המקורות התנאיים המובאים בהמשך הסוגיא ומימרות רב ושמואל עצמן אינם עוסקים ישירות בנושא האורז אלא בנושא אחר שאינו נידון בפרוטרוט בשום מקום אחר: הברכה "בורא מיני מזונות" הנאמרת לפני אכילת מאכלים שונים העשויים מדגן. ברכה זו, שאינה מוזכרת במשנה, מצטרפת לשתי ברכות נהנין אחרות הנאמרות לפי משנתנו לפני אכילת דגן ומוצריו: ברכת "בורא פרי האדמה" וברכת "המוציא לחם מן הארץ". לפי המימרא השנייה של רב ושמואל מברכים "בורא מיני מזונות" על "כל שהוא מחמשת המינים", ולפי המימרא הראשונה, המשקפת לדעתנו במקור את עמדת שמואל בלבד, מברכים ברכה זו אף על "כל שיש בו מחמשת המינים". למסקנת הסוגיא השימוש בברכה זו רחב אף יותר, והיא משמשת גם כברכה על האורז, לפחות לאחר ש"טחנו, אפאו ובישלו".

אך לפי משנתנו, ברכות ו א, "ועל פירות הארץ הוא אומר: בורא פרי האדמה, חוץ מן הפת, שעל הפת הוא אומר: המוציא לחם מן הארץ". אין כאן מקום לברכת "בורא מיני מזונות" כלל: אף עיבודים של דגן כגון פת נחשבים פרות הארץ, וברכתם "בורא פרי האדמה", ורק הפת מיוחדת בכך שברכתה "המוציא לחם מן הארץ". מן הסתם דגן בכל צורה שהיא – פרט לפת – ברכתו "בורא פרי האדמה", כשאר פרות האדמה. ואכן, בספרות התנאית מצאנו התייחסות לברכת "בורא מיני מזונות" רק בשתי הברייתות המובאות בסוגיא שלנו ובמקבילותיהן:

6. וגבי מעשה קדרה תניא: בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש.

10. ...והתניא: הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה; טחנה אפאה ובשלה, בזמן שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה המוציא לחם מן הארץ ולבסוף מברך עליה שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש; הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה; טחנו אפאו ובישלו, אף על פי שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש.

מבין שתי הברייתות הללו, רק השנייה [10] משקפת את ההלכה התנאית הקלסית; ברייתא זו מובאת בשינויים גם בתוספתא ברכות ד ו-ז וירושלמי ברכות ו א, י ע"ב.⁹ מקבילות לברייתא הראשונה [6] נשתמרו בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, ובמקום נוסף בבבלי, אך מהן עולה שמדובר למעשה במימרא של רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא. בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, נאמר:

רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא: כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינין או עליו בורא מיני מזונות ומברך לאחריה ברכה אחת מעין שלש,

ואילו להלן בפירקין, בבבלי ברכות מד ע"ב (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", פיסקא [4]), מובאת מימרא זו בניסוח הזהה לזה של המימרא השנייה של רב ושמואל בסוגיא שלנו [2], עם תוספת בעניין הברכה האחרונה:

אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא: כל שהוא מחמשת המינין – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.

"כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה" היינו מעשה קדרה, העשוי "כעין סולת", דהיינו מדגן גרוס,¹⁰ ו"כעין חליטה", מבושל במים.¹¹ נמצינו למדים שההלכה בעניין מעשה קדרה, שלפי פיסקא [6] בסוגיא נשנתה כברייתא, הנה למעשה מימרא של רבי חנינא. רבי חנינא פעל בארץ ישראל בתקופת המעבר בין התנאים והאמוראים, ולכן ניתן להחשיב את דבריו כברייתא, אך מדובר בהתפתחות מאוחרת מאוד בהלכה התנאית שאינה שונה באופן מהותי ממימרות רב ושמואל המובאות בראש הסוגיא שלנו, שאף לפיהן משמשת "בורא מיני מזונות" ברכה על תבשילים העשויים מחמשת מיני הדגן.

לעומת זאת, לברייתא השנייה בסוגיא שלנו המזכירה את הברכה "בורא מיני מזונות" [10] מצאנו מקבילות בתוספתא ובירושלמי.¹² בתוספתא ברכות ד ו-ז שני:

הכוסס את החטין מברך עליהן בורא מיני זרעים. אפאן, בשלן, אם היו פרוסות קיימות מברך עליהן המוציא לחם מן הארץ ומברך אחריהן שלש ברכות. אין הפרוסות קיימות מברך עליהן בורא מיני מזונות ומברך אחריהן ברכה אחת.

הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה. אפאן, בשלן, אע"פ שהפרוסות קיימות מברך עליהן בורא מיני מזונות ואין מברך אחריהן כלום. זה הכלל כל שתחלתו המוציא לחם מן הארץ מברך אחריו שלש ברכות.

ברייתא זו אינה סותרת באופן מובהק את מה ששנינו במשנתנו, שכן לפי פשוטה של הברייתא משמשת ברכת "בורא מיני מזונות" רק במקרה יוצא דופן שבו בישל את הפת לאחר שאפאה. קשה להתאים לפת מבושלת זו ברכה על פי משנתנו: מצד אחד קשה לומר שברכתה "המוציא", שכן ברכה מיוחדת זו נקבעה על הפת כשהיא בעין, בגלל חשיבותה, ופת שנימוחה במים איבדה את תואר הלחם ואין לה אותה חשיבות. מצד שני, קשה לומר שבישול הפת מחזיר אותה לקטגוריה של פרי האדמה. אף על פי שלפי ההלכה שבמשנה רוב פרות האדמה המעובדים שומרים על ברכת "בורא פרי האדמה" גם לאחר עיבודם, פה אין המדובר בפרי אדמה מעובד אלא בפת מעובדת שאיבדה כבר את המעמד של פרי האדמה, אך איבדה גם את מעמדה כפת. ונראה שרק בכגון זה תיקנו התנאים את הברכה המיוחדת "בורא מיני מזונות" על חמשת המינים.

ברם, לפי הסיפא של אותה ברייתא קבעו התנאים את הברכה "בורא מיני מזונות" גם על מאכל נוסף: פת אורז.¹³ אמנם גם בסיפא נאמר שמדובר באורז ש"אפאו ובישלו", דהיינו פת אורז מבושלת, אבל מן ההלכה שבסיפא שלפיה גם אם הפרוסות של פת האורז קיימות לאחר הבישול ברכתן "בורא מיני מזונות", ניתן ללמוד שיש לברך "בורא מיני מזונות" גם על פת אורז שלא בושלה. דומה שפת האורז היוותה אתגר נוסף לחלוקת מוצרי דגן בין שתי הברכות "בורא פרי האדמה" ו"המוציא לחם מן הארץ". כשם שפת חיטים שנימוחה תוך כדי בישול ואיבדה את צורתה אינה פת, אך אי אפשר גם להגיד שהיא חזרה למעמד של "פרי אדמה" ראשוני או מעובד שעליו מברכים "בורא פרי האדמה", כך גם אורז שנטחן ונאפה אינו פת ממש, כיוון שלא נעשה

10 ראו לעיל, הדיון בסוגיא ט, "דייסא", סוף מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

11 השו"ל לשון המשנה נדרים ו ב, "מעשה רותחנה", והסבר הירושלמי שם, לט ע"ג: "אי זו היא מעשה רותחנה, כגון חילקא טריגס וטיסנא וסלת ואורז זריד וערסן", כהגדרת "מעשה קדרה" המובאת בברייתא שבפיסקא [8] בסוגיא שלנו. ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [8].

12 ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב; ראו מובאה להלן במדור זה.

13 לפת אורז בספרות חז"ל ראו פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 177-189; א' עמית, 'מקום שנהגו' (לעיל, סוגיא ז הערה 1), עמ' 82-84.

מדגן אמתו וצורתו גושית¹⁴ ואינה דומה לזו של פת דגנים. אך אורו שנטחן ונאפה גם אינו "פרי אדמה" ראשוני לפי הקריטריון שבמשנה, שהרי על עיבוד פרות האדמה לפת יש לברך לפי המשנה "המוציא לחם מן הארץ". לכן קבעו התנאים שיש לברך את הברכה השמורה לפרות אדמה בעיבודים יוצאי דופן – "בורא מיני מזונות" – על פת אורו ופת דוחן, בין אם נימוחו בבישול ובין אם לאו.

אך לפי רבי יעקב בר אחא ורבי חנינא בירושלמי, ורב ושמואל בסוגיא שלנו, מברכים "בורא מיני מזונות" גם על "כל שהוא מחמשת המינין" או "כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינין", דהיינו, כפי שפירשנו, כל מעשה קדרה העשוי ממינים אלו – כל דגן גרוס מבושל. מה ראו חכמים אלו להרחיב את השימוש בברכת "בורא מיני מזונות" אף על פי שלפי פשוטה של משנתנו הברכה על דגן מבושל, ואף על דגן גרוס מבושל, הנה "בורא פרי האדמה"?

דומה שיסוד הדברים בפרשנות שהוענקה לברייתא המובאת בפיסקא [10] שבסוגיא, שהיא כאמור המקור התנאי הקלטי היחיד המזכיר את הברכה "בורא מיני מזונות". לפי הברייתא ההיא, הכוסס חיטה או אורו חי מברך עליהם "בורא פרי האדמה" או הברכה המקבילה "בורא מיני זרעים"; פת חיטה שלא נימוחה בבישול ברכתה "המוציא לחם מן הארץ"; פת אורו שלא נימוחה בבישול ברכתה "בורא מיני מזונות", ופת חיטה או פת אורו שנימוחו בבישול ברכתן אף היא "בורא מיני מזונות". הברייתא אינה עוסקת בברכה על חיטה שלמה מבושלת ועל אורו שלם מבושל, מן הסתם משום שזו הדרך הרגילה לאכול חיטים ואורו, ופשוט לו לתנא שהברכה על גרגרי חיטה מבושלים וגרגרי אורו מבושלים היא "בורא פרי האדמה", כדין שאר פרות הארץ שמברכים עליהם "בורא פרי האדמה" כשהם נאכלים בעין ודרכם להיאכל מבושלים.¹⁵ הברייתא עוסקת, אפוא, רק במי שאוכל חיטים ואורו שלא כדרכם או כשאינם בעין: הכוסס את הגרגרים ללא בישול, או האוכל פת חיטים או פת אורו, או האוכל פת חיטים או פת אורו שרוסקה תוך כדי בישול.

רק הלכה אחת חסרה ברשימה זו, והיא הברכה על מעשה קדרה, דהיינו תבשיל העשוי מדגן גרוס או טחון. מצד אחד, אפשר שדינו כדין חיטה או אורו המבושלים כשהם בעין, שכן מה לי דגן שלם מה לי דגן גרוס? כך כנראה סבר התנא של משנתנו שקבע שרק עיבוד הדגנים לכדי פת מוציא אותם מגדר ברכת "בורא פרי האדמה". מצד שני, יש דמיון בין מעשה קדרה העשוי דגן גרוס לבין פת מבושלת שאיבדה את צורתה: מדובר באותם חומרים ובאותה צורה של תבשיל, אלא שבמקרה המצוין בברייתא נטחנו הדגנים לקמח ונאפו לכדי פת לפני בישולם, ואילו מעשה קדרה הנו דגן גרוס המבושל ישירות, ללא שלב הביניים של אפייה לכדי פת. ונראה שאמוראי ארץ ישראל ובבל – רבי חנינא ורבי יעקב בר אידי, רב ושמואל – ביקשו להשלים את החסר וקבעו לגבי מעשה קדרה, ומעשה קדרה בלבד, "כל שהוא מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות", מימרא שנשתמרה גם בתור ברייתא בפיסקא [6] בסוגיא שלנו.

מבחינת הצורה, פת אורו ופת דוחן נשארות עיסות גושיות גם לאחר אפייתן¹⁶ ודומות למעשה קדרה סמיך העשוי מאחד מחמשת מיני הדגן. מסתבר שרבי חנינא, רב ושמואל קבעו את הברכה "בורא מיני מזונות" על מעשה קדרה משום שבברייתא התנאית המקורית נרמז שמברכים ברכה זו על פת אורו, גם ללא בישול. לפי הברייתא ההיא, ברכת "בורא מיני מזונות" משמשת לפת אורו, פת אורו מבושלת ופת חיטים מבושלת שפרוסותיה אינן בעין. שלוש אלו צורתן גושית וגמישה יותר מזו של פת חיטים לא מבושלת, ולכן מברכים עליהן "בורא מיני מזונות", ברכת הביניים שבין הברכה על דגנים מבושלים, "בורא פרי האדמה", והברכה על פת, "המוציא". ולפי האמוראים, אף מעשה קדרה העשוי מחמשת מיני הדגן דומה לשלוש אלו, במיוחד מעשה קדרה סמיך, ולכן הם קבעו שגם על מעשה קדרה מברכים "בורא מיני מזונות".

אפשר שהאמוראים הללו מצאו רמז לשיטתם במשנה ה בפירקין: "ברך על הפת פטר את הפרפרת, על הפרפרת לא פטר את הפת. בית שמאי אומרים: אף לא מעשה קדרה". לפי פשוטם

14 ראו המובאה מירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, להלן בסמוך, שבה מוגדרת פת האורו כ"דעבד בול". וראו בהערה 21 להלן.

15 ראו להלן, לח ע"ב – לט ע"א, סוגיא יט, "שלקות". אך ראו גם להלן, הערה 20, ולהלן, עיוני הפירוש לפיסקא [9].

16 ראו המובאה מן הירושלמי ו א, י ע"ב, להלן בסמוך, והערה 21 שם.

של דברים, כאמור, נחלקו בית שמאי על הסיפא של המשנה, "על הפרפרת, לא פטר את הפת", וסברו שברכת "שהכל" או "בורא פרי האדמה" על הפרפראות אינה פותרת מעשה קדרה, וצריך לברך עליו תחילה וסוף ברכה נפרדת. אפשר, אם כן, שאמוראים אלו סברו שגם לבית הלל יש ברכה שונה למעשה קדרה מהברכה "בורא פרי האדמה", ואותה מברכים גם על פרפראות מסוימות. מן הסתם הברכה המיוחדת הזאת היא "בורא מיני מזונות", אלא שלבית הלל ברכת הפרפראות פוטר את מעשה הקדרה מברכה זו. ברם, אין ראייה ממשנה זו שאכן נהגו בית שמאי ובית הלל לברך "בורא מיני מזונות" על מעשה קדרה, שכן אפשר שלבית הלל ברכת הפרפרת פוטר את מעשה הקדרה בין כשברכותיהם שוות ובין כשאין ברכותיהם שוות, כגון שבירך על פרפרת של בשר "שהכל נהיה בדברו", או כיוצא בזה, וביקש לפטור בכך את מעשה הקדרה הנאכל יחד אתו, שברכתו "בורא פרי האדמה". לבית שמאי, לעומת זאת, צריך לברך "שהכל" על הבשר ו"בורא פרי האדמה" על מעשה הקדרה.

ברם, ברשימה התנאית של מעשי קדרה שבפיסקא [8] מופיע גם האורז: "והתניא, אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טרגיס, סולת, זריז וערסן ואורז". בעל הגמרא שלנו מתרץ שברייתא זו הנה אליבא דרבי יוחנן בן נורי [9], אבל אין זה ברור אם תשובה זו תקפה גם לאחר שעמדת רב ושמואל נדחתה סופית בפיסקא [11]; ייתכן שאף בעל הסוגיא סבור שאורז מבושל הוא מעשה קדרה לכל דבר ומברכים גם עליו "בורא מיני מזונות" למסקנת הסוגיא. בכל מקרה, ספק אם רבי יוחנן בן נורי באמת כלל את האורז בין מיני הדגן,¹⁷ והברייתא "אלו הן מעשה קדרה" לא עסקה במקור בברכות הנהנין כלל, אלא במי שנודר ממעשה קדרה, כפי שיתברר להלן,¹⁸ ודברי הכול היא.

אם אכן האורז המבושל הנו סוג של מעשה קדרה לצורך נדר, מה ראו רבי חנינא, רב ושמואל להוציא את האורז מרשימת מעשי הקדרה שעליהם מברכים "בורא מיני מזונות"? מדוע הדגישו אמוראים אלו שמברכים "בורא מיני מזונות" על מעשה קדרה העשוי מחמשת מיני דגן דווקא?

נראה פשוט שלא נהגו לגרוס או לטחון אורז ודוחן לפני בישולם, משום שגרגריהם קטנים. הכינוי "מעשה קדרה" אמנם שימש גם לאורז, אך אורז זה הוא אורז המבושל כשהוא שלם. מלבד האורז, כל שאר מעשי הקדרה הרשומים בברייתא המובאת בפיסקא [8] – חילקא, טרגיס, סולת, זריז וערסן – הם סוגים של דגן גרוס.¹⁹ רק מעשה קדרה של אורז עשוי גרגרים שלמים של אורז, ויש לברך עליהם "בורא פרי האדמה", כפי שמברכים על חיטים שלמים.²⁰ כך מפורש בהערות האמוראים בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, המוסבות על המקבילה שם לברייתא המובאת בסוגיא שלנו בפיסקא [10]. וזה לשון הברייתא והערות האמוראים בירושלמי שם:

הכוסס את החטים או' עליהן בורא מיני זרעוני'. אפיין ובישלן בזמן שהפרוסות קיימות אומר עליהן המוציא לחם מן הארץ ומברך לאחריו שלש ברכות. אם אין הפרוסות קיימות אומר עליהן בורא מיני מזונות ומברך אחריו ברכה אחת מעין שלש... הכוסס את האורז או' עליו בורא מיני זרעונים. אפיין ובישלו אף על פי שהפרוסות קיימות או' עליו בורא מיני מזונות ואינו צריך אחריו לברך.

רבי ירמיה אמר בורא פרי האדמה.

בר מרינה בריך קומי רבי זעירא וקומי רבי חייא בר ווא שהכל נהיה בדברו.

רבי שמעון חסידא אומר בורא מיני מעדנים.

אמר רבי יוסי בי ר' אבון ולא פליגין: מאן דמר בורא מיני מזונות בההיא דעביד בול. מאן דמר בורא פרי האדמה בההוא דבריר. מאן דמר שהכל נהיה בדברו בההוא דשליק. ומאן דמר בורא מיני מעדנים בההוא דטריף.

17 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [9].

18 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [8].

19 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [8].

20 כדעת הבית יוסף וכדעת החפץ חיים בביאור הלכה (ראו בית יוסף לטור או"ח רח, ד"ה האוכל אורז; ביאור הלכה על שו"ע או"ח סימן רח, ד"ה עד שנתמערך), שלא כדעת הרמב"ם ואחרים שהשוו דין אורז מבושל לדין פת אורז שנימוחה בבישול למסקנת הסוגיא, וקבעו שברכתו "בורא מיני מזונות" (ראו למשל רמב"ם, הלכות ברכות ג י, ותוספות רבנו יהודה משירליאן לברכות לו ע"א, ד"ה אפאו – שאף פירש את הברייתא בפיסקא [10] בסוגיא שלנו במובן "אפאו או בישלו"). ושלא כדברי התוספת לסוגיא שלנו מתקופת הגאונים, שם נקבע שיש לברך על אורז שלם מבושל "שהכל" דווקא (ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [9]).

לפי רבי יוסי ברבי בון, הברייתא קובעת את הברכה "בורא מיני מזונות" על פת אורז ופת אורז מבושלת משום שהיא נעשית "בול",²¹ דהיינו גוש. אבל על גרגרי אורז פרודים, "ההוא דבריר", מברכים "בורא פרי האדמה" גם לאחר בישולם. רק אם שלקם עד שאיבדו את צורתם מברכים עליהם "שהכל נהיה בדברו", ואם הם נטרפו עם פרות²² מברכים עליהם "בורא מיני מעדנים".

לאור זה מובן מדוע ביקשו האמוראים להדגיש שברכת "בורא מיני מזונות" נאמרת רק על מעשה קדרה העשוי מחמשת מיני הדגן. מעשה קדרה העשוי מאורז היינו תבשיל של גרגרי אורז שלמים ופרודים, אורז מבושל כשהוא בעין. ונראה שהוא הדין לדוחן, שאף גרגריו קטנים. לעומת זאת, מעשה קדרה העשוי מחמשת מיני הדגן עשוי מדגן גרוס, ולכן רק דגנים אלו מאבדים את צורתם במעשה הקדרה, בדומה לעיסה גושית של פת חיטין מרוסקת בבישול או פת אורז או פת אורז מבושלת. מעשה קדרה של אורז, דהיינו גרגרי אורז מבושלים, הוא פרי אדמה לכל דבר, וברכתו "בורא פרי האדמה" כשאר גרגרי הדגן המבושלים בשלמותם, שלא נהגו לכנותם "מעשה קדרה".

בימי רבי חנינא, רב ושמואל, בימים שבהם נקבעה ההלכה שלפיה על מעשה קדרה מחמשת מיני דגן מברכים "בורא מיני מזונות", נקבעה כנראה גם ההלכה שבפיסקא [5], "הביאו לפניו פת אורז ופת דוחן, מברך עליהן תחלה וסוף כמעשה קדרה", שכן ברייתא זו אינה מסתברת אלא על רקע ברייתא שבה פירוט הברכות על מעשה קדרה, והברייתא ההיא הנה מימי רבי חנינא וראשוני האמוראים. ההלכה עצמה, שלפיה מברכים על פת אורז "בורא מיני מזונות" ו"ברכה אחת מעין שלוש", מרומזת אמנם כאמור כבר בברייתא שבפיסקא [10], שכן אם לאחר בישול פת האורז במים מברכים עליו "בורא מיני מזונות" "אף על פי שהפרוסות קיימות", מן הסתם זו הברכה גם על פת אורז ללא בישול. אך ההלכה המפורשת שמברכים על פת אורז כמעשה קדרה מאוחרת היא, ויסודה בימי קביעת הברכה על מעשה קדרה. לפי זה נראה שהנוסח המקורי של ההלכה מימי רבי חנינא וראשוני האמוראים היה:

[הביאו לפניו מעשה קדרה], כל שהוא מחמשת המינים בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. הביאו לפני פת אורז ופת דוחן, מברך עליו תחילה וסוף כמעשה קדרה.

ונראה שיש לייחס הלכה זו – שחלקים ממנה נשתמרו בתור ברייתא וחלקים ממנה נשתמרו בתור מימרא המיוחסת לאמוראים שונים מתקופת המעבר ומן הדור הראשון – לתקופת המעבר שבין התנאים והאמוראים. מטרתה להשלים הלכות החסרות בברייתא המקורית המובאת בסוגיא שלנו בפיסקא [10]: הברכה על מעשה קדרה, והברכה על פת אורז ופת דוחן לפני ריסוקן בבישול.

כפי שראינו לעיל, בדיון בסוגיא ה, "קמחא",²³ הרחבת השימוש בברכת "בורא מיני מזונות" בתחילת ימי האמוראים הנה חלק של תפנית כוללת יותר בהלכה: בעוד שהנטייה הרווחת בימי התנאים הייתה לברך על מאכלים מעובדים ולא מעובדים כאחד "בורא פרי העץ" או "בורא פרי האדמה", בימי האמוראים החלו לברך על עיבודים של מזון ברכות אחרות: "שהכל" ו"בורא מיני מזונות". בתוספתא ברכות ד ה קובע רבי יהודה: "כל שנשתנה מברייתו ושינה ברכתו, יצא", ואילו בברייתא המקבילה בירושלמי ברכות ו ב, י ע"ב, קובע רבי יהודה: "כל שנשתנה מברייתו ולא שינה ברכתו לא יצא". דברי רבי יהודה שבתוספתא הם ברוח משנתנו, ברכות ו א: הן התנא

21 בול, ביוונית bolos, פירושו רגב אדמה, ובהשאלה גוש כל שהוא, כגון של מתכת. נראה פשוט שהמילה מושאלת בלשון חז"ל ובארמית גלילית מן היוונית, כדעת S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwoerter im Talmud, Midrasch und Targum*, v. 2, p. 139 (לעיל, סוגיא ב הערה 52); ח' קהוט, הערוך השלם, כרך ב (לעיל, סוגיא ה הערה 27), עמ' 27-28, ערך "בול ו", בניגוד לדעת יאסטרוב, הגזיר את המילה מן השורש העברי ב"ל, ודעתו אומצה על ידי M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 2002, p. 87, שהרי השימוש הראשוני במילה הן בלשון חז"ל הן בארמית גלילית הוא במובן רגבי אדמה (ראו בראשית רבה פרשה יג, סימן ו; ירושלמי שבת יב א, יג ע"ג – ראו אצל סוקולוף, שם), ובהשאלה לגושים אחרים, כגון גוש של מלח, ובגושים הללו אין משום בלילה. והנה לפי המילון היווני של הסיכוס מאלכסנדריה, שחובר במאה החמישית לספירה, המילה bolis או bolia פירושה צורה כל שהיא של עוגה המשמשת בקרבנות (Hesychii Alexandrini *Lexicon*, ed. K. Latte, vol. I, Copenhagen 1953, p. 355, l. 71), וכפי שמורחב השימוש במילה "בול" בארמית גלילית של אותה תקופה כדי לתאר גוש אפוי של אורז, פת אורז.

22 ראו פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 184, והערות 63-64 שם.

של משנתנו הן רבי יהודה סבורים שלכתחילה אין לשנות את הברכה על פרות מעובדים (פרט לפת ויין, לפי משנתנו). אך לפי נוסח הדברים שבירושלמי, רבי יהודה חולק על פשוטה של משנתנו וקובע שלא רק עיבוד החיטה לפת ועיבוד ענבים ליין מזכה אותם בברכה מיוחדת, אלא כל עיבוד גורר אחריו שינוי ברכה, ואין מברכים "בורא פרי האדמה" או "בורא פרי העץ" על דגנים, פרות או ירקות מעובדים. דומה שהלגיטימציה שהעניק רבי יהודה בדיעבד לשינוי ברכה בעקבות עיבוד של פרות וירקות בדבריו המקוריים, שנשתמרו בתוספתא, הפכה בתקופת האמוראים להנחיה לכתחילה, וזאת כדי להצדיק את הנוהג שהתפתח בתקופה זו לברך "שהכל נהיה בדברו" או "בורא מיני מזונות" על עיבודים שונים של פרות ודגנים.

ונראה פשוט שאף האמוראים עצמם, כולל רב ושמואל, לא שללו את החלת הברכה "בורא מיני מזונות" על פת אורז. כאמור לעיל, המימרא השנייה של רב ושמואל בראש הסוגיא שלנו [2], שהיא ההשתקפות האותנטית לעמדה המשותפת לשניהם, אינה אלא מובאה של הרישא של מימרת רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא בניסוחו של הבבלי להלן, מד ע"א (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", פסקא [6]): "כל שהוא מחמשת המינים בתחילה מברך עליו בורא מיני מזונות ובסוף ברכה אחת מעין שלוש". רבי יעקב בר אידי ורבי חנינא לא באו, כאמור, לשלול את הברכה "בורא מיני מזונות" מפת אורז, אלא הם עסקו במעשה קדרה העשוי דגן גרוס, ואותו נוהגים להכין רק מחמשת המינים, שכן מעשה קדרה של אורז עשוי מאורז שלם. אף המימרא השנייה של רב ושמואל אינה אלא גלגול של מימרא זו. ברם, הייחוס הכפול ל"רב ושמואל... תרוייהו" של המחצית הראשונה של מימרת רבי חנינא, והעמדה של שמואל ש"כל שיש בו מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות", אף אם אין הדגן עיקר, הביאו את בעל הגמרא שלנו לדייק דיוק בעניין שלילת ברכת "בורא מיני מזונות" מן האורז, בניגוד להלכה התנאית המפורשת.

נמצינו למדים שלא התנאים ולא האמוראים הגבילו את ברכת "בורא מיני מזונות" לחמשת המינים. ברכת "בורא מיני מזונות" נועדה במקור לפת חיטים או פת אורז המרוסקת תוך כדי בישול, ולפת אורז סתם שאף צורתה גושית, בדומה לפת מבושלת. אך ראשוני האמוראים הרחיבו את השימוש בברכת "בורא מיני מזונות" גם למעשה קדרה העשוי דגן גרוס. מקצת האמוראים אף קבעו שעל תבשיל המכיל דגן מברכים "בורא מיני מזונות" גם אם הדגן טפל לרכיבים האחרים. דעה זו, ש"כל שיש בו מחמשת המינים מברכים עליו בורא מיני מזונות", הייתה במקורה דעתו של שמואל, אך היא יוחסה ברבות הימים לרב ולשמואל כאחד, כמו המימרא הדומה שלפיה מברכים "בורא מיני מזונות" על "כל שהוא מחמשת המינים", דהיינו כל מעשה קדרה העשוי מחמשת המינים. מבין שתי המימרות הללו דייק בעל הגמרא שלנו שלרב ושמואל אין מברכים "בורא מיני מזונות" על האורז, דעה שאותה הוא דחה על פי הברייתא המובאת בסוף הסוגיא שלנו שלפיה מברכים "בורא מיני מזונות" על פת אורז שרוסקה בבישול. אך למעשה אין עדות לכך שרב ושמואל שללו את ברכת "בורא מיני מזונות" מפת אורז או מפת אורז שרוסקה בבישול, וניתן לפרש את התהוות המימרות שלהם גם ללא הנחה זו.

סדר הסוגיות ט-יג ותולדות שיבוץן בפרק

בספרו לקורות התהוות הבבלי: גופא ואמר מר מונה אברהם וייס את הסוגיא שלנו בין סוגיות "גופא" שיוסדן בדברי סתם התלמוד, בעוד שהסוגיא הקודמת להן, שבה מובאת המימרא ללא הציין "גופא", היא סוגיא אמוראית.²⁴ ואכן, רב יוסף הוא המביא מדברי רב ושמואל בסוגיא הקודמת, בעוד שבסוגיא שלנו המימרות של רב ושמואל מובאות כשלעצמן, ובעקבותיהן דיון של בעל הגמרא. וייס אינו מעיר על הסוגיא שלנו בחיבור ההוא, פרט לציין העובדה שהסוגיא השנייה סתמית היא בעוד שהראשונה היא מדברי אמוראים, ונראה שסבר אז שהסוגיא הסתמית שלנו, על הצריכותא שבה, קדמה לשימוש של רב יוסף בדברי רב ושמואל בסוגיא הקודמת.²⁵ אך

בספרו הערות על סוגיות הש"ס הבבלי והירושלמי העיר וייס על סדר הסוגיות בפרק שלנו, ושם הוא התייחס לסוגיות י"ב, "מזונות", "חטה" ו"אורז", דהיינו הסוגיא שלנו ושתי הסוגיות הבאות המסתעפות מן הסוגיא שלנו, כחטיבה זרה בפרק, שנוספה כאן בעקבות המובאה מדברי רב ושמאל לאחר שסודרו רוב סוגיות הפרק במקומן.²⁶ וזאת משום שסוגיא יג, "ריהטא", ממשיכה באופן ישיר את הנושא של סוגיא ט, ואף היא עוסקת כמו סוגיא ט בתערובות של דגנים ודבש. נראה, אפוא, שבספר אחרון זה חזר בו וייס מן ההגדרה שלו ל"גופא" בספר הראשון.

אף על פי כן, נראה כדעתו הראשונה של וייס. בסוגיא ט טוען רב יוסף שרב ושמאל שניהם אמרו "כל שיש בו מחמשת המינים מברכין עליו בורא מיני מזונות", ועל סמך תמימות דעים זו בין רב ושמאל הוא מכריע כרב כהנא נגד רב יהודה. אך כפי שראינו, במקור סבר כך רק שמואל, ולא רב. הרעיון ששני האמוראים תמימי דעים הם בעניין הזה יסודו בסוגיא שלנו שבה הובאו שתי מימרות דומות זו לצד זו, ובגלל הקרבה הרעיונית והסגנונית ביניהן יוחסו שתיהן לרב ושמאל, אף על פי שרק השנייה באמת משותפת לרב ושמאל. והנה רב יוסף כבר מכיר את המימרא כמימרא המשותפת לרב ושמאל, מן הסתם משום ששתי המימרות הובאו כבר יחד בימיו, והיינו בקובץ שבראשית הסוגיא שלנו. נמצא שקובץ זה של שתי המימרות של רב ושמאל שבראש הסוגיא שלנו שובץ בפירקין בטרם הכריע רב יוסף כרב כהנא בסוגיא הקודמת.

אך כפי שראינו לעיל, בדיון בסוגיא ט, גם סוגיא יג, "ריהטא", להלן לו ע"ב, עוסקת, כמו סוגיא ט, בברכה על מאכל שיש בו דגנים ודבש. גם שאלת הברכה בסוגיא ההיא מוכרעת על פי המימרא הראשונה של רב ושמאל בסוגיא שלנו. וזה לשון הסוגיא ההיא במתכונת הנוכחית:

אמר רבא: האי ריהטא דחקלאי דמפשי ביה קמחא – מברך בורא מיני מזונות. מאי טעמא – דסמידא עיקר. דמחוזא דלא מפשי ביה קמחא – מברך עליו שהכל נהיה בדברו. מאי טעמא – דובשא עיקר.

והדר אמר רבא > בכ"י פריז וכ"י אוקספורד: "ולא היא" במקום "והדר אמר רבא", וכצ"ל: אידי ואידי בורא מיני מזונות; דרב ושמאל דאמרי תרוייהו: כל שיש בו מחמשת המינים מברכין עליו בורא מיני מזונות.

נשאלת אפוא השאלה: אם הסוגיא שלנו, "מזונות", או לפחות קבוצת המימרות שבראשה, עמדה על תלה בפירקין בימי רב יוסף, ובעקבותיה הוכרעו השאלות ההלכתיות שבסוגיות ט ויג ששובצו בפרק לאחר מכן, מדוע שיבצו את הסוגיות ט ויג משני צדדיה של סוגיא י או סוגיות י"ב? הרי סוגיות ט ויג עוסקות בנושא זהה או כמעט זהה, ושתייהן מוכרעות על פי המימרא המובאת בסוגיא שלנו בלשון "גופא"! מדוע לא שובצו הסוגיות ט ויג כרצף אחד, לפני הסוגיא שלנו, סוגיית "גופא" המקורית, שעליה הן מתבססות?

סדר הסוגיות מצביע על כך שגירסאות קדומות של הסוגיות ט ויג, ללא ההכרעות על סמך מימרת רב ושמאל המובאת בראש הסוגיא שלנו בלשון "גופא", עמדו על תלן גם בסידור המקורי של החומר, בטרם צוינה הסוגיא שלנו בכותרת "גופא", דהיינו, בטרם השתמש רב יוסף במימרת רב ושמאל כדי להכריע במחלוקת רב כהנא ורב יהודה בסוגיא הקודמת. דומה שעל הקטע ממשנה ברכות ו א, "ועל פירות הארץ הוא אומר: בורא פרי האדמה, חוץ מן הפת, שעל הפת

24 א' וייס, לקורות התהוות הבבלי: גופא ואמר מר (לעיל, סוגיא ג הערה 21), עמ' 64.

25 צמדי סוגיות כמו שלנו אמורים לכאורה להוות קושי לוייס שקבע שהמונח "גופא" משמש כשהסוגיא עם הציון "גופא" עמד כבר על תלו כשדברי האמורא הובאו בסוגיא הקודמת לה; הרי הנחת המחקר היא בדרך כלל שסוגיות של סתם התלמוד, כגון הסוגיא שלנו, מאוחרות הן לסוגיות אמוראיות, כגון הסוגיא הקודמת שבה מביא רב יוסף מדברי רב ושמאל. אך וייס אינו שותף להנחה זו; אחת הקטגוריות של וייס לשימוש במונח "גופא" היא במקרה ש"קשה להגיד דבר מה [על דבר] היחס המקורי והזמני שבין שתי הסוגיות מפני שאחת מהן או שתיהן גם יחד הן מסתמא דגמרא..." (שם, עמ' 125, סעיף 5), ונראה ברור מניסוח זה שבמקרה כגון שלנו סבור וייס שהסוגיא הסתמית קדמה לסוגיא האמוראית.

26 א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס הבבלי והירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 26. בסעיף האחרון בעמוד זה מבחין וייס בשכבות אמוראיות בכל הסוגיות מתחילת הפרק ועד כה, פרט לסוגיא ח במספור שלו, המקבילה לסוגיות י-יב שלנו, ובמשפט האחרון בסעיף ההוא מתייחס וייס ל"ההוספות המאוחרות שאין להן שום ענין לשכבות האמוראיות", והכוונה היא כנראה לאותה סוגיא ח. הוזה אומר: למרות לשון ההצעה "גופא", המצביעה לפי חיבורו של וייס "לקורות התהוות הבבלי" על סוגיא קדומה דיוקא, הסוגיא שלנו מוגדרת בחיבור מאוחר זה של וייס כ"הוספה מאוחרת שאין לה שום ענין לשכבות האמוראיות".

הוא אומר: המוציא לחם מן הארץ, שובצו סוגיות קדומות וקצרות. תחילה הובאו שלוש מחלוקות אמוראים שבהן נטל רב יהודה חלק: סוגיא ה, "קימחא", סוגיא ו, "קורא" וסוגיא ט, "דייסא".²⁷ בשתי הראשונות סבור אחד מבני הפלוגתא שמברכים על המאכל המדובר "בורא פרי האדמה", והאחרונה, סוגיא ט, "דייסא", הובאה אגב שתי הראשונות. בשלב כל שהוא שובצו לאחר סוגיא ו, "קורא", גם סוגיות ז ו-ח, "צלף" ו"פלפלי", שאף הן מוסבות על פיסקא זו מן המשנה ואף הן עוסקות, כסוגיית "קורא", בפרות אדמה שהם אמנם אכילים, אבל אין רגילים לאכול אותם. מקבץ זה של סוגיות הסתיים בנוסח קדום של סוגיא ט שלא כלל את ההכרעה של רב יוסף על סמך מימרת רב ושמואל, כדלהלן:

...חביץ קדרה, וכן דייסא; רב יהודה אמר: שהכל נהיה בדברו; רב כהנא אמר: בורא מיני מזונות.

בדייסא גרידא כולי עלמא לא פליגי דבורא מיני מזונות, כי פליגי – בדייסא כעין חביץ קדרה, רב יהודה אמר: שהכל – סבר דובשא עיקר; רב כהנא אמר: בורא מיני מזונות – סבר סמידא עיקר.

חביץ קדרה ודייסא הם סוגים של מעשה קדרה העשויים פירווי לחם וסולת, בהתאמה, ולכן, לאחר הדיון הקצר במחלוקת אחרונה זו שבה נטל רב יהודה חלק שובצו כבר בתלמוד הקדום הסוגיא שלנו והסוגיות הבאות, שאף הן עניינן מעשי קדרה העשויים דגן גרוס, קמח או אורז ודוחן. בשלב ההוא לא פתחה הסוגיא שלנו במילה "גופא" אלא ישירות בשתי המימרות של רב ושמואל. משתי המימרות הללו של רב ושמואל הסתעפו המשך הסוגיא שלנו וכן שתי הסוגיות הבאות, סוגיא יא, "חטה", וסוגיא יב, "אורז", הפותחות שתיהן בלשון "אמר מר" ובמובאות מן הברייתא שבפיסקא [10] בסוגיא שלנו. לאחר מכן הובאה סוגיא יג, "ריהטא", שאף היא עניינה סוג של מעשה קדרה העשוי מקמח. כפי שנראה בדיון בסוגיא ההיא, הנוסח המקורי של הסוגיא היא כלל רק נוסח קדום של המימרא המקורית של רבא ומבחין בין ריהטא שרובה קמח לריהטא שרובה דבש, בלשון זה: "אמר רבא: האי ריהטא דחקלאי – מברך בורא מיני מזונות. דמחוזא – מברך עליו שהכל נהיה בדברו".²⁸ לאחר מכן הובאו בתלמוד הקדום סוגיות יד-טו, "חביצא" ו"טרוקנין", שעניינן ברכת "המוציא" עצמה, וסוגיות נוספות על משנתנו.

אך רב יוסף הבחין בכך שמימרות רב ושמואל בסוגיא י מיסיעות להכריע כרב כהנא נגד רב יהודה בסוגיא ט, ולכן הוא הוסיף הכרעה המתבססת על המימרא שבתחילת הסוגיא שלנו בסוף סוגיא ט. שימוש זה של רב יוסף במימרת רב ושמואל שאותה לקח מן הסוגיא שלנו גרר אחריו את הציון "גופא" בראש הסוגיא שלנו, לאמור: רב יוסף אמנם השתמש במימרת רב ושמואל כדי להכריע במחלוקת שבסוגיא ט, אך המימרא עמדה על תלה עוד לפני כן, בסידור הקדום של החומר, בראש סוגיא י, וזה "גוף" המובאה מדברי רב ושמואל. בעקבות הכרעת רב יוסף בסוגיא ט הכריע בעל הגמרא נגד רבא בסוגיא יג בלשון "ולא היא",²⁹ וקבע שעל כל סוגי הריהטא מברכים "בורא מיני מזונות", אף אם אין בהם אלא מיעוט קמח.

עיוני פירוש

[4-1] גופא, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות. ואיתמר נמי, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שהוא מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות. וצריכא... קמשמע לן: כל שהוא מחמשת המינים הוא דמברכין

27 ראו וייס, שם, עמ' 25-26.

28 לשחזור זה ראו להלן, בדיון בסוגיא יג, "ריהטא", עיוני הפירוש לפיסקא [1].

29 כלשון הסוגיא בגירסת כ"י פריז וכ"י אוקספורד. ראו להלן, הדיון בסוגיא יג, "ריהטא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

עליו בורא מיני מזונות; לאפוקי אורז ודוחן, דאפילו איתיה בעיניה – לא מברכינן בורא מיני מזונות.

ההלכה שאותה מדייק בעל הגמרא בסוף הצריכותא משתי המימרות של רב ושמואל, "לאפוקי אורז ודוחן דאפילו איתיה בעיניה לא מברכינן בורא מיני מזונות" [4], מפורשת בשם רב ושמואל בבבלי עירובין ל ע"א, "אין מברכין בורא מיני מזונות אלא בחמשת המינין בלבד", ומשם הובאו הדברים לעיל, לה ע"ב (סוגיא ג, "יין", פיסקא [7]). וכשם שניסוח זה של הדיוק של בעל הגמרא שלנו מדברי רב ושמואל הובא בבבלי עירובין ובסוגיא ג לעיל בשמותיהם רב ושמואל עצמם, אף על פי שניכר מכאן שהדברים לא יצאו כלשון זה מפיהם, כך נראה שגם המימרות המובאות כאן בשם רב ושמואל "תרוייהו" לא יצאו כלשון מפי שניהם. לתולדות העריכה של המימרות הללו ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: מימרות רב ושמואל".

[5] ואורז [ודוחן] לא מברכינן בורא מיני מזונות?

הנוסח המקורי היה כנראה "ואורז לא מברכינן עליה בורא מיני מזונות", כפי שמצאנו ברוב כתבי היד (פריז, מינכן, אוקספורד) ובדפוסים הראשונים. כ"י פירנצה גורס "אורז ודוחן לא מברכינן עילוי בורא מיני מזונות", בהתאם לדברי בעל הגמרא בפיסקאות [3-4] שסבר שרב ושמואל באים להוציא אורז ודוחן כאחד, ולשון הברייתא המובאת בהמשך הפיסקא, שעניינה פת אורז ופת דוחן כאחד. אך בהמשך הסוגיא [6-7] ההוכחות הן בעניין אורז בלבד, וניכר שגירסת כ"י פירנצה משנית היא גם כאן, שהרי אם באורז ודוחן מדובר, הכינוי בהמשך צריך להיות "עילוייהו" או "עילוייהו", ולא "עילוי".

ניכר שגם נוסח דפוס וילנה מבוסס על עדים שגרסו "ואורז" בלבד, ללא "ודוחן". התחביר בדפוס וילנה לקוי: חסר לחלוטין הכינוי אחר המילה "מברכינן". נראה ברור שהמדפיס ביקש להוסיף "ודוחן" בסוגריים אך בנוסח שלפניו היה "מברכינן עליה" או "מברכינן עילוייהו", ביחיד, ובמקום להכריע בין הגירסאות או להגיה "מברכינן עלייהו" הוא פשוט השמיט את הכינוי.

[5-7] והתניא: הביאו לפניו פת אורז ופת דוחן – מברך עליו תחלה וסוף כמעשה קדרה; וגבי מעשה קדרה תניא: בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש! כמעשה קדרה ולא כמעשה קדרה...

ראו לעיל, במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות", שם הצענו ששתי הברייתות הללו הן סיפא ורישא של ברייתא אחת שיסודה בתקופת המעבר בין התנאים והאמוראים, ואותה שחזרנו כדלהלן:

[הביאו לפניו מעשה קדרה], כל שהוא מחמשת המינים בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. הביאו לפני פת אורז ופת דוחן, מברך עליו תחילה וסוף כמעשה קדרה.

הרישא השתמרה כמימרא של רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא בבבלי להלן, מד ע"א, ובשינוי הלשון גם כמימרא של רבי יעקב בר אבין בשם רבי חנינא בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב. כמו כן, המימרא השנייה של רב ושמואל בסוגיא שלנו [2] אף היא איננה אלא גלגול של הרישא של המקור הזה. ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: מימרות רב ושמואל".

[8] והתניא, אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טרגיס, סולת, זריז, וערסן, ואוריז

באיזה הקשר נשתנה ברייתא זו? אין לומר שהיא נשתנה במקורה בצמוד לברייתא שבפיסקא [6] שלפיה מברכים על מעשה קדרה שהוא מחמשת המינים "בורא מיני מזונות" ו"ברכה אחת מעין שלוש". הביטוי "מעשה קדרה" אינו חלק מן הברייתא שבפיסקא [6] כפי שהיא מובאת בסוגיא שלנו, וכפי שראינו מן המקבילות לברייתא זו מדובר למעשה במימרא של רבי חנינא, ומימרא זו עסקה לאו דווקא במעשה קדרה אלא ב"כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינים", ואם כן אין מקום לרשימה של מעשי קדרה הכוללת אורז בנוגע לברייתא זו. אף לפי השחזור שלנו של נוסח הברייתא השלם שבבבלי, "הביאו לפניו מעשה קדרה, כל שהוא מחמשת המינים מברך..."³⁰ אין להצמיד לברייתא ההיא את הרשימה שלנו, שהרי הרשימה כוללת אורז, שאינו מחמשת המינים.

תאורתית אפשר שברייתא זו נשתנה במקור בקשר למשנה ה בפירקין, דעת בית שמאי בעניין "מעשה קדרה", שנחשב לעיקר לעומת הפרפרת. אך "מעשה קדרה" מוזכר פעמיים נוספות במשנה, בנדרים ו א-ב, ומן הירושלמי שם עולה שהרשימה שלנו נשתנה במקור בקשר למשנה ההיא דווקא. במשנה נדרים ו א-ב שנינו:

[א] הנודר מן המבושל – מותר בצלי ובשלוך. אמר קונם תבשיל שאיני טועם – אסור במעשה קדרה רך ומותר בעבה, ומותר בביצה טורמוטא ובדלעת הרמוצה. [ב] הנודר ממעשה קדרה – אין אסור אלא ממעשה רתחנה; אמר קונם היורד לקדרה שאיני טועם – אסור בכל המתבשלין בקדרה.

ועל כך נאמר בירושלמי נדרים ו ב, לט ע"ג:

הנודר ממעשה קדירה כו' אי זו היא מעשה רותחנה? כגון חילקא טרגיס וטיסני סולת ואוריז זריז וערסן.

והיינו הברייתא שלנו, אלא שבמקום "מעשה קדרה" מצאנו שם "מעשה רותחנה", ולפי המשנה, נדרים ו ב, היינו הך. הווה אומר: רשימת מעשי הקדרה הכוללת אורז נועדה להגדיר מהם מעשי הקדרה הכלולים בנדר האוסר מעשי קדרה, ואין לה כל קשר לברכות הנהנין.

לפי הנאמר בבבלי מועד קטן יג ע"ב, חילקא וטרגיס הם חיטים המחולקים לשניים ולשלושה חלקים, בהתאמה, ושם מכונה חיטה המחולקת לארבעה חלקים בשם "טיסני", מילה המופיעה במקבילה בירושלמי נדרים אבל לא ברשימה שלנו בבבלי. הנחת הבבלי שמדובר בדגנים המחולקים למספר מוגדר של חלקים אין לה על מה להתבסס מבחינה אטימולוגית, וכבר הראה שמואל קרויס שמעשי הקדרה הללו הנם שמות של גריסיהם של דגנים שונים ביוונית ובלטינית: חילקא היינו halica בלטינית, גריסי כוסמת; טרגיס היינו tragos ביוונית, גריסי חיטה; טיסני היינו ptisane ביוונית, גריסי שעורה.³¹ כפי שפירשנו לעיל, בדיון בסוגיא ט, "דייסא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", סולת הנה החלק הקשה של גרגר החיטה שנשאר שלם בתחילת הליך טחינתה לקמח, ומעשה קדרה העשוי סולת עשוי למעשה אף הוא מחלקים של גרגר החיטה, ולא מחיטה שלמה.

לפי תוספת לסוגיא שלנו מתקופת הגאונים שנשתמרה בכמה עדי נוסח,³² זריז וערסן הם חיטה הגרוסה לארבעה וחמישה חלקים, בהתאמה:

חילקא, חיטי דמתברי באסיתא תרתי תרתי. טרגוס, תלת. זרור, ארבע. ערסן, חמש חמש. אבל היכא דשליק ליה חיטי בעיניהו דלא תבריהו כלל מברך בורא פרי האדמה. מאי טעמא? בעיניהו קיימי.³³

30 ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות".

31 ראו S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwoerter im Talmud, Midrasch und Targum*, Band II, pp. 250, 264-265, 269-270 (לעיל, סוגיא ב הערה 52); ש' קרויס, קדמוניות ב/א (לעיל, סוגיא ט הערה 13), עמ' 164.

32 ראו לעיל, הדיון בסוגיא ט, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", ולהלן, עיוני הפירוש לפיסקא [9].

וכן פירש רש"י, על פי דברים אלו של הגאונים. ברם, פירוש הגאונים ל"זרור" או "זריד" (בדפוס: "זריז") אינו אפשרי אף לשיטת הבבלי שלפיה שאר הפריטים ברשימה הם דגנים המחולקים למספר מסוים של גריסים, משום שבברייתא שבירושלמי נדרים מצאנו הן "טיסני", שפירושו לפי בבלי מועד קטן יג ע"ב דגן המחולק לארבעה חלקים, והן "זריד", שאף הוא לפי הגאונים דגן המחולק לארבעה. מכאן ש"זריד" אינו דגן המחולק לארבעה, ואף המילה "ערסן" אין פירושה חיטה המחולקת לחמישה. כפי שהראו כמה חוקרים, "ערסן" היינו "ארסנא" בסורית, מאכל העשוי שעורה גרוסה מהולה במים.³⁴ ל"זריד" או "זרור" אין אטימולוגיה המניחה את הדעת, אך נראה שאף הוא סוג של דגן גרוס.³⁵

[9] **הא מני – רבי יוחנן בן נורי היא; דתניא, רבי יוחנן בן נורי אומר:**
אורז מין דגן הוא, וחייבין על חמוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו
בפסח; אבל רבנן לא.

באמצע פסקא [9] מצאנו בכתבי היד מינכן ואוקספורד תוספת פרשנית. תוספת זו נמצאת גם בכ"י פריז, בסוף סוגיא יב להלן. נביא את לשון הפסקא על פי כ"י מינכן:

הא מני ר' יוחנן בן נורי היא דתניא ר' יוחנן בן נורי או' אורז מין דגן הוא וחייבין על חימוצו
כרת ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח

והילכתא חביץ קדירה ודייסא כעין חביץ קדירה מברכין עליה בורא מיני מזונות אלמ' סמירא עיקר דקיימא לן כדרב ושמואל דאמרי תרוייהו כל שיש בו מחמשת המינין מברך עליה בורא מיני מזונות מאי חביץ קידרא קימחא ודובשא ומישחא דעבדי אברושך ודייסא דכעין חביץ קד(י)רה חיטי דמתברי באסיתא ודובשא דעבדינהו בקידר' והילכתא חילקא טירגוס סלת זרור ערסן דעבדינהו בקידרא מברך עילוייהו בורא מיני מזונות חילקא חיטי דמתברי באסיתא תרתי תרתי טרגוס תלת זרור ארבע ערסן חמש חמש אבל היכא דשליק ליה חיטי בעיניהו דלא תברינהו כלל מברך בורא פרי האדמה מאי טעמא בעיניהו (אב) קיימי אבל אורז לא מברכין עליה בורא מיני מזונות דלא קיימא לן כר' יוחנן בן נורי אלא שהכל נהיה בדברו הני מילי היכא דבשלינהו בקדירה אבל אורזא חייא דכסי מיכס בורא פרי האדמה ור' יוחנן בן נורי אמ' בורא מיני מזונות

(דרבנן לא) ורבנן לא

בתוספת זו מצאנו: (1) פסק הלכה בעניין השנוי במחלוקת אמוראים בסוגיא ט, "דייסא", לעיל; (2) פירוש לביטויים "חביץ קדירה" ו"דייסא כעין חביץ קדירה" מן הסוגיא ההיא; (3) פסק הלכה שלפיו מברכים "בורא מיני מזונות" על מעשי קדירה העשויים חיטה גרוסה: חילקא, טירגוס, סולת, זרור וערסן; (4) פירושים לביטויים "חילקא", "טירגוס", "זרור" ו"ערסן", המוזכרים בברייתא שבפסקא [8] לעיל; (5) פסק הלכה בעניין הברכה שמברכים על חיטה שלמה מבושלת; (6) פסקי הלכה בעניין הברכה על אורז.

הפירושים שבתוספת זו מתקופת הגאונים אינם מדויקים בהכרח. כפי שראינו לעיל, בדיון בסוגיא ט, "דייסא", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", הפירוש לחביץ קדירה אינו מדויק. אף הפירושים

33 הנוסח לפי כ"י מינכן. ראו מובאה שלמה להלן, בעיוני הפירוש לפסקא [9].

34 ראו I. Loew, *Die Flora der Juden*, Band I, pp. 716-717 (לעיל, סוגיא ד הערה 11); קרויס, קדמוניות (לעיל, הערה 31), עמ'

35 ראו לעור, שם, כרך ג, עמ' 254-255 וברך ד, עמ' 152, הקושר בין "זריד" ל"זר", ורדים, מילה נפוצה בלשון חז"ל המציינת נבטים של שיח ששימשו למאכל בהמה. קרויס, שם, מפרש "גריסי שעורה", אך אינו מביא סימוכין לפירושו, ואם כן הדבר זריד היינו טיסני, וכאמור, ברשימה שבירושלמי נדרים מצאנו גם זריד וגם טיסני. ח' קהוט, הערוך השלם (לעיל, הערה 21), כרך ג, עמ' 320, ערך "זרד" וערך "זריד", משווה ל"זרדה" בפרסית, שם של תבשיל העשוי אורז, דבש ועפרן; מילה זו אכן משמשת בימינו כשם של מאכל זה בפרסית, באורדו (שפה הודית) ובטורקית, והיא נגזרת מן המילה הפרסית "זרד", צהוב. אך דוב גייגר העיר על אטימולוגיה זו בתוספות הערוך השלם, ערך ש' קרויס (לעיל, סוגיא א הערה 52), עמ' קעו: "אין צורך לגבב דברים שדברי קהוט] עמ' b320 על המלות מל[שון] פרסית] אינם". אכן, קשה לומר שמדובר במאכל אורז, שכן אורז מופיע לצד זריד ברשימה שבברייתות בפסקא [8] בסוגיא שלנו ובירושלמי נדרים. ושמה יש להקביל את המילה שלנו, בגירסא "זרור" שמצאנו בירושלמי נדרים, ל"זרינה" בפרסית (עם רי"ש דגושה ומכפלת). מילה זו, הנגזרת מ"זרין", זהוב, היא שמו של מרק העשוי פירוורי לחם.

לסוגי מעשה הקדרה אינם מדויקים, שכן כפי שראינו לעיל, בעיוני הפירוש לפיסקא [8], "חיטי דמתברי... ארבע ארבע" מכונים "טיסני", ובמקבילה לברייתא שבפיסקא [8] בירושלמי נדרים מצאנו "טיסני" ו"זריד" באותה רשימה, ואם כן אין הם זהים.

פסקי ההלכה שבתוספת, לעומת זאת, נובעים ברובם ישירות מן הסוגיא: על חביץ קדרה ודייסא כעין חביץ קדרה מברכים "בורא מיני מזונות", כהכרעת רב פפא בסוגיא הקודמת, "דייסא"; על מעשי קדרה העשויים חיטה גרוסה מברכים "בורא מיני מזונות", כפי שעולה ממימרות רב ושמואל בסוגיא שלנו, וכן מן הברייתא שבפיסקא [7]; על גרגרי חיטה שלמים מבושלים מברכים "בורא פרי האדמה", כפי שעולה מפשוטה של משנתנו, ועל כסיסת אורז לא מבושל מברכים "בורא פרי האדמה", כפי שעולה מן הברייתא שבפיסקא [10].

ברם, פסק הלכה אחד בתוספת זו מפתיע: "אבל אורז לא מברכין עליה בורא מיני מזונות, דלא קיימא לן כר' יוחנן בן נורי, אלא שהכל נהיה בדברו. הני מילי היכא דבשלינהו בקדרה". אכן, מן הסוגיא משתמע שאין מברכים "בורא מיני מזונות" על אורז מבושל,³⁶ אלא רק על פת אורז או על פת אורז שנימוחה בבישול, כפי שראינו לעיל, במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות". אולם מה ראו הגאונים בתוספת פרשנית זו לסוגיא לפסוק שמברכים על אורז מבושל "שהכל נהיה בדברו" ולא "בורא פרי האדמה"? מה בין חיטה מבושלת כשגרגריה בעין לבין אורז מבושל כשגרגריו בעין? אפשר שבעלי השיטה הזאת מסופקים אם אורז מבושל דינו כאורז חי שברכתו "בורא פרי האדמה", או שמא דינו כפת אורז וכפת אורז מבושלת שברכתו "בורא מיני מזונות", ומחמת הספק קבעו שאין לברך לא את זה ולא את זה אלא "שהכל", המוציא מכלל ספק;³⁷ אך מדברי בעל התוספת נראה שיש כאן הכרעה עקרונית הנובעת מכך שאין הלכה כרבי יוחנן בן נורי, והדברים צריכים עיון.

עשב הקרמית הגדל עם החיטה

הא מני – רבי יוחנן בן נורי היא; דתניא, רבי יוחנן בן נורי אומר: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חמוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח

רבי יוחנן בן נורי מזוהה כאן, בבבלי פסחים לה ע"א ובבבלי פסחים קיד ע"ב עם השיטה שלפיה "אורז מין דגן הוא, וחייבין על חמוצו כרת, ואדם יצא בו ידי חובתו בפסח" ו"אורז ודוחן קרוב להחמיץ". ואף על פי כן נראה שאין זו עמדתו של רבי יוחנן בן נורי עצמו אלא הרחבה בבליית לעמדתו בעניין אחר, בחינת "לאו בפירוש איתני, אלא מכללא". בתוספתא חלה א א ופסחים ב יז ובברייתות המקבילות שבירושלמי חלה א א, נז ע"א ופסחים ב ד, כט ע"ב, מובאים דברי רבי יוחנן בן נורי הללו לא בקשר לאורז או בקשר לדוחן אלא בקשר לקרמית, עשב הגדל עם החיטה וניתן לעשות ממנו סוג של לחם גס. ולא עוד אלא שבירושלמי שם נאמר שדברים אלו של רבי

36 שלא כדעת פוסקים רבים שקבעו שמברכים על אורז מבושל "בורא מיני מזונות", משום שפירשו את הביטוי "טחנו אפאו ובישלו" בסיפא של הברייתא שבפיסקא [10] במונח "או בישלו"; ראו לעיל, הערה 20.

37 כך מוסברת שיטה זו בביאור הלכה לאוי"ח סימן רח, ד"ה עד שנתמעך.

יוחנן בן נורי מבוססים על ניסוי שערך בקשר לחימוצה של קרמית דווקא, וקשה לומר שלפי הירושלמי אותו ניסוי נערך גם באורז ובדוחן. אמנם אין בדברי הירושלמי משום עדות היסטורית לעריכת הניסוי בעניין הקרמית דווקא, ואף על פי כן יש בהם כדי להעיד שדברי רבי יוחנן בן נורי נאמרו בקשר לקרמית דווקא ולא בקשר לעשבים אחרים דמויי דגן, והירושלמי לא הכיר את ההרחבה של דברי רבי יוחנן בן נורי ויישומם לגבי אורז ודוחן. דומה, אפוא, שדברי רבי יוחנן בן נורי נאמרו אך ורק בקשר לקרמית, וכפי שנמסרו בארץ ישראל. אך בבבל סברו שקרמית לאו דווקא, אלא הוא הדין לאורז ודוחן הנפוצים בבבל ובפרס, שאף מהם ניתן לעשות סוג של לחם גם, ומסרו את דברי רבי יוחנן בן נורי בהתאם.

[10] והתניא: הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה; טחנה אפאה ובשלה, בזמן שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה המוציא לחם מן הארץ ולבסוף מברך עליה שלש ברכות, אם אין הפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליה בורא מיני מזונות ולבסוף מברך עליה ברכה אחת מעין שלש; הכוסס את האורז מברך עליו בורא פרי האדמה; טחנו אפאו ובשלו, אף על פי שהפרוסות קיימות – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף מברך עליו ברכה אחת מעין שלש.

ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות", ולהלן, הדיונים בסוגיא יא, "חטה", וסוגיא יב, "אורז".